

Fatma Kamal qızı Sofiyeva

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun baş mütəxəssisi

E-mail: fatma.sofiyeva@arti.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-6578-0392>

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(4\).7-11](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(4).7-11)

**ƏFZƏLƏDDİN XAQANININ 900 İLLİK İŞIĞI:
POEZİYA, FƏLSƏFƏ VƏ ZAMANIN DİALEKTİKASI**

Fatma Kamal Sofiyeva

senior specialist at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**900 YEARS OF LIGHT OF AFZELADDIN KHAGANI:
POETRY, PHILOSOPHY, AND THE DIALECTICS OF TIME**

Фатма Камал гызы Софиева

старший специалист Института образования Азербайджанской Республики

**900 ЛЕТ СВЕТА АФЗЕЛАДДИНА ХАГАНИ:
ПОЭЗИЯ, ФИЛОСОФИЯ И ДИАЛЕКТИКА ВРЕМЕНИ**

Xülasə. Məqalədə XII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Əfzələddin Xaqani Şirvani irsi müasir elmi yanaşmalar əsasında təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Xaqaninin poetik sisteminin forma və məzmun baxımından zənginliyi, divan poeziyası ənənəsindəki mövqeyi və xüsusilə "Təhfətül-İraqeyn" əsərinin fəlsəfi-estetik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Şairin yaradıcılığında zaman konsepsiyası, fənilik və əbədiyyət problemi, hakimiyyət və ədalət münasibətləri, eləcə də fərdi taleyin ictimai realılıqla əlaqəsi əsas təhlil obyektləri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *divan poeziyası, Təhfətül-İraqeyn, zaman konsepsiyası, sufizm, hermenevtik təhlil*

Abstract: The article analyzes the legacy of Afzaladdin Khagani Shirvani, a prominent representative of 12th-century Azerbaijani poetry, based on modern scientific approaches. The study examines the richness of Khagani's poetic system in terms of form and content, his position in the tradition of divan poetry, and especially the philosophical and aesthetic features of his work "Tohfatul-Iraqayn". The concept of time, the problem of mortality and eternity, the relationship between power and justice, as well as the connection of individual fate with social reality act as the main objects of analysis in the poet's work.

Keywords: *divan poetry, Tohfatul-Iraqayn, concept of time, Sufism, poetic style, hermeneutic analysis*

Аннотация: В статье анализируется наследие Афзаладдина Хагани Ширвани, видного представителя азербайджанской поэзии XII века, с использованием современных научных подходов. Исследование рассматривает богатство поэтической системы Хагани с точки зрения формы и содержания, его место в традиции диванной поэзии, и особенно философско-эстетические особенности его произведения «Тохфатул-Иракайн». Главными объектами анализа в творчестве поэта выступают концепция времени, проблема смертности и вечности, взаимосвязь власти и справедливости, а также связь индивидуальной судьбы с социальной реальностью.

Ключевые слова: *диванная поэзия, Тохфатул-Иракайн, концепция времени, суфизм, поэтический стиль, герменевтический анализ*

Əfzələddin Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan və ümumşərq ədəbiyyatında nadir nümunələrdən biridir ki, həm məzmun, həm də forma baxımından zənginliyi ilə seçilir. Onun ədəbi irsi geniş divan poeziyası ənənəsini əhatə

edir: qəsidələr, qəzəllər, məsnəvilər və nəsr üslubuna yaxınlaşan poetik mətnlər bu irsin mərkəzində dayanır. Ən mühüm və geniş müzakirə olunan əsərlərdən biri "Təhfətül-İraqeyn" məsnəvisidir ki, bu da yalnız poetik mətn deyil, eyni

zamanda yaşadığı dövrün mədəni-siyasi və dini mühiti ilə bağlı dərin təfəkkürün ifadəsidir. Qorunmuş əlyazmalar və nəşrlər Xaqaninin minlərlə beytdən ibarət mətnlər yaratdığını göstərir ki, bu da onun yalnız saray çevrəsində deyil, geniş ədəbi auditoriyada da tanınmış şair olmasının göstəricisidir.

Xaqaninin yaradıcılığını anlamaq üçün onun həyat şəraitini nəzərə almaq vacibdir. O, saray məkanında yetişmiş, hakimiyyət dairələrinin təsiri altında fəaliyyət göstərmiş, lakin bu təsirə baxmayaraq öz poetik səsi və subyektiv təfəkkürü ilə formalaşmışdır. Xaqaninin həyatında həbslər və səfərlər mühüm rol oynayıb; sarayla qarşılıqlı münasibətlər, hakimiyyət əməkdaşlığı və ayrı-seçkilik kimi təcrübələr onun şeir dilinə və dünyagörüşünə təsir edib. Bu kontekst onun yaradıcılığında qəsidə, qəzəl, məsnəvi kimi klassik formalardan istifadəni yalnız ənənəvi ədəbi texnika səviyyəsinə endirmir, eyni zamanda fərdi duyğu və fəlsəfi düşüncənin ifadə vasitəsinə çevirir.

Formal ustalıq və məzmunun çoxqatlılığı Xaqani şeirinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Onun qəsidələri estetik olaraq klassik saray poeziyasının elementlərini daşısa da, məzmun baxımından insan təcrübəsinin mürəkkəb qatlarına, varlıq, zaman, ədalət, ölüm və s. kimi fəlsəfi mövzulara müraciət edir. Qəzəllərində isə qəlb-insan münasibətləri, sevgi və ayrılıq tematikası ilə bərabər, şairin subyektiv dünyası, dini-mistik motivlər və sosial müşahidələr də birbaşa ifadə olunur. "Töhfətül-İraqeyn" kimi məsnəvi strukturlar isə poetik üslubu nəsr elementləri ilə qarışdıraraq, praktik səfər təcrübəsini estetik-ifadəvi səviyyədə təqdim edir. Beləliklə, Xaqaninin saray həyatı, həbslər və səfərlər kimi bioqrafik məqamları poetik yaradıcılığının formal və məzmun aspektlərini birləşdirən enerji mənbəyi kimi çıxış etmişdir; bu da onu yalnız dövrün şairi deyil, həm də dərin ədəbi-fəlsəfi düşüncəyə malik mətbuat şəxsiyyətinə çevirir [1, s. 16].

Ə. Xaqaninin poetik dili klassik şərq ədəbiyyatında "mürəkkəb üslub" (səbk-i mürəkkəb) kimi xarakterizə olunan estetik modelə yaxınlaşır. Onun şeirlərində leksik sıxlıq, sintaktik dolşılıq və məna qatlarının üst-üstə yığılması müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət təsadüfi deyil; şair məqsədli şəkildə mətni çoxqatlı semantik konstruksiya kimi qurur. Metafor və təşbehlər yalnız bədii təsvir vasitəsi funksiyasını daşımır,

eyni zamanda intellektual kod rolunu oynayır. Bir beytdə işlədilən bir obraz həm dini mənbəyə, həm fəlsəfi ideyaya, həm də tarixi hadisəyə işarə edə bilər. Bu isə Xaqani mətninin hermenevtik şərhini zəruri edir.

Xaqani öz şəxsi taleyini, o cümlədən sarayla münasibətlərini, haqsızlıqları, həbs həyatını və səfərlərini poetik "historiya"ya çevirir. Bu, avtobioqrafik elementlərin estetik transformasiyasıdır. Onun həbslərə həsr olunmuş qəsidələri yalnız fərdi ağrının ifadəsi deyil, ədalətsiz ictimai sistemə qarşı incə və simvolik etirazdır. Bu baxımdan şair öz taleyini ümumiləşdirərək, insanın hakimiyyət və zaman qarşısındakı vəziyyətini poetik modelə çevirir. Şəxsi təcrübə ümumbəşəri mənə qazanır. Eyni zamanda, Xaqani yaradıcılığında sosial münasibətlər, yəni məmuriyyət sistemi, zəngin-kasıb qarşıdurması, mənəvi deqradasiya və dəyərlərin itməsi poetik meditasiya predmetinə çevrilir [4]. Əfzəläddin Xaqani yaradıcılığında sosiallaşma və ya mənəvi-sosioloji baxışlar, əsasən, fərdin cəmiyyətdəki mövqeyi, feodal mühitinin ədalətsizliklərinə qarşı etiraz, insan amilinin mərkəzə gətirilməsi ilə özünü göstərir ki, bu da müasir dövrdə yeniyetmə insanların sosiallaşması prosesində mühüm rola malik ola bilər. T. Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, "Bu proses şəxsin özünü dərk etməsinə, dünyaya və özünə olan şəxsi münasibətinə istiqamətlənir" (7, s.29).

Ə. Xaqani saray mühitini içəridən tanıyan şair kimi hakimiyyət strukturlarının zahiri təmtəragını və daxili boşluğunu paralel şəkildə göstərir. Bu, onu təkcə lirika ustası deyil, həm də sosial-fəlsəfi müşahidəçi kimi təqdim edir. Onun sarkazmı və ironiyası klassik qəsidə çərçivəsində gizli tənqid forması kimi çıxış edir.

Xaqaninin düşüncə sistemində sufizmin təsiri də hiss olunur. Fanilik, ilahi ədalət, mənəvi kamillik və ruhun saflaşması kimi ideyalar onun poetikasında mühüm yer tutur. Lakin o, sırf mistik şair deyil; saray təcrübəsinin gətirdiyi realist baxış və tənqidi mövqe onun yaradıcılığında sufizm ilə praktik həyat təcrübəsi arasında dinamik tarazlıq yaradır. Bu sintez Xaqanini nə yalnız dini-mistik, nə də yalnız saray şairi kimi xarakterizə etməyə imkan verir – o, hər iki müstəvidə düşünən və yazan mürəkkəb intellektual fiqurdur [3, s. 172].

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Xaqaninin fəlsəfi-əxlaqi rezonansı xüsusi vurğulanır. Təd-

qıqatçılar qeyd edirlər ki, onun poeziyasında zaman və insan münasibəti, hakimiyyət və ədalət problemi, faniyyət və əbədiyyət dilemması bu gün də aktual səslənir. Bu isə Xaqaninin 900 illik zaman məsafəsindən belə müasir oxucu ilə dialoq qurmaq qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Onun poetik fəlsəfəsi tarixdə qalmış estetik nümunə deyil, davamlı mənəvi-intellektual müzakirə məkanıdır.

Xaqaninin mətnlərində “zaman” anlayışı yalnız semantik çərçivədə işlənən motiv deyil, poetik kompozisiyanı formalaşdıran əsas struktur prinsipidir. Onun qəsidələrində və xüsusilə həbsiyyə xarakterli şeirlərində zaman üçölçülü şəkildə təqdim olunur: keçmiş xatirə və təcrübə kimi, indiki məqam ağır və sınaq kimi, gələcək isə qeyri-müəyyən və ümidlə qorxu arasında tərəddüd edən perspektiv kimi qurulur. Bu üç zaman qatının paralel mövcudluğu Xaqani poetikasında dialektik gərginlik yaradır və mətnin daxili dinamikasını təmin edir [5]. Keçmişə müraciət şair üçün sadəcə nostalji deyil; o, keçmişə müqayisə meyarına çevirərək indiki vəziyyətin dəyərləndirilməsini aparır. Həbs şeirlərində keçmiş azadlıq və hörmət dövrü ilə indiki məhrumiyyət arasında qarşılaşdırma edilir. Bu qarşılaşdırma poetik kontrast vasitəsilə zamanın dəyişkənliyini və insan taleyinin qeyri-sabitliyini göstərir. Eyni zamanda, gələcəyə yönələn baxış bəzən ilahi ədalətə inam, bəzən isə sosial reallıqlara qarşı skeptik münasibət formasında ifadə olunur.

Zamanın bu polyfonik quruluşu, yəni zamanın tək bir xətt üzrə (keçmişdən gələcəyə) deyil, bir neçə fərqli “layın” və ya ritmin eyni anda mövcud olması ideyası Xaqaniyə həm tarixi, həm də şəxsi səs qatlarını eyni mətnə birləşdirməyə imkan verir. O, öz taleyini dövrün ictimai-siyasi reallıqları ilə paralel təqdim edir və beləliklə, fərdi təcrübəni tarixi sənədə çevirir. Şairin dili burada həm lirika, həm də xronika funksiyası daşıyır. Onun bəzi qəsidələri faktoloji detalları, sosial münasibətləri və saray mühitini əks etdirməklə, tarixi mərhələnin mənəvi portretini yaradır. Bu baxımdan Xaqani tək cə emosional ifadəçi deyil, həm də zamanın şahidi və şərhçisidir. Eyni zamanda, şairin zaman konsepsiyası didaktik çalar daşıyır [6, s. 45]. O, faniyyəti xatırlatmaqla insanı mənəvi ayıqlığa çağırır, zənginlik və hakimiyyətin keçiciliyini vurğulayaraq etik mövqə sərgiləyir. Bu isə Xaqani-

ni yalnız poetik obraz yaradıcısı deyil, həm də təlim-nəsihət müəllimi kimi təqdim edir. Onun mətnlərində zamanın dəyişməsi insanın dəyişməsi demək deyil; ictimai düşüncələr, hakimiyyətin ədalətsizliyi, mənəvi axtarış və daxili ziddiyyətlər tarix boyu təkrarlanır. Məhz bu ümumiləşdirici yanaşma Xaqani poeziyasının 900 il sonra belə aktual qalmasının əsas səbəblərindən biridir. Zaman keçsə də, onun poetik fəlsəfəsində qaldırılan suallar insanlığın daimi problemlərinə toxunduğu üçün öz semantik gücünü itirmir.

XX-XXI əsr ədəbiyyatşünaslığı Xaqani irsinin sistemli şəkildə yenidən oxunması və elmi əsaslarla şərh olunması baxımından mühüm mərhələ olmuşdur. Rus şərqşünası Yevgeni Bertels klassik Şərq poeziyasının tədqiqi çərçivəsində Xaqaninin yaradıcılığını yüksək intellektual poetik sistem kimi qiymətləndirmiş, onun üslub xüsusiyyətlərini və fəlsəfi qatlarını filoloji metodlarla təhlil etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə Həmid Araslı Xaqaninin mətnlərinin elmi-tənqidi nəşrinin hazırlanması, bioqrafik faktların dəqiqləşdirilməsi və poetikasının sistemləşdirilməsi istiqamətində fundamental işlər görmüşdür. Bu tədqiqatlar nəticəsində Xaqani yalnız klassik qəsidə ustası kimi deyil, mürəkkəb fəlsəfi-estetik sistem yaradıcısı kimi təqdim olunmuşdur. XX əsrin ikinci yarısından etibarən aparılan mətnşünaslıq işləri əlyazmaların müqayisəli analizi, variantların tutuşdurulması və redaksiyaların dəqiqləşdirilməsi ilə Xaqani irsinin daha etibarlı elmi bazasını formalaşdırmışdır. Bu proses şairin əsərlərinin həm orijinal mətnlərinin, həm də tərcümələrinin daha sistemli şəkildə elmi dövriyyəyə daxil edilməsinə imkan yaratmışdır. Hermenevtik yanaşmalar isə Xaqaninin simvolik və allüziv dilini kontekstual müstəvidə – dini, fəlsəfi və tarixi mühitlə əlaqədə – şərh etməyə yönəlmişdir. XXI əsrdə Xaqani irsinə maraq yeni mərhələyə keçmişdir. Müasir nəşrlər, monoqrafiyalar və elmi məqalələr onun poetik strukturu, zaman konsepsiyası, sufi motivləri və sosial tənqid elementləri üzərində yeni metodoloji baxışlar təklif edir. Kontekstual və intertekstual analizlər Xaqaninin mətnlərini yalnız milli ədəbiyyat çərçivəsində deyil, ümumşərq və dünya ədəbi ənənəsi kontekstində qiymətləndirməyə imkan verir. Bu yanaşma Xaqanini regional klassikdən global ədəbi yaddaşın nümayəndəsinə çevirir.

900 illik yubiley münasibətilə Azərbaycan elmi nəşrlərində, konfrans materiallarında və mədəni-ictimai mediada Xaqani irsinə həsr olunmuş silsilə məqalələr və layihələr bu yenicdən dəyərləndirmə prosesinin göstəricisidir. Bu, sadəcə yubiley tədbiri deyil, həm də klassik irsin müasir elmi diskursda aktual saxlanması istiqamətində davamlı bir tendensiyadır. Beləliklə, XX-XXI əsr tədqiqatları Xaqanini tarixdə qalmış poetik fiqur kimi deyil, çağdaş elmi müzakirələr üçün açıq olan dinamik və çoxqatlı ədəbi fenomen kimi təqdim etmişdir.

Beləliklə, Əfzələddin Xaqani Şirvani 900 illik zaman məsafəsindən baxıldığında yalnız orta əsr saray şairi kimi deyil, çoxqatlı poetik-fəlsəfi sistem yaradan universal ədəbi şəxsiyyət kimi görünür. Onun yaradıcılığında forma ilə məzmun, lirika ilə fəlsəfə, fərdi taleyin dramı ilə ictimai-tarixi müşahidə bir-birini tamamlayan vahid estetik struktur təşkil edir. Xaqani klassik janr çərçivələrini qorusa da, onları fərdi intellektual təcrübənin ifadə vasitəsinə çevirərək poeziyanı dərin semantik və ontoloji müstəviyə yüksəltmişdir. Zaman, ədalət, fənilik, hakimiyyət və mənəvi kamillik kimi problemlərin onun mətnlərində ardıcıl və sistemli şəkildə işlənməsi şairi yalnız öz dövrünün deyil, bütün zamanların müfəkkirinə çevirir. Müasir elmi yanaşmaların göstərdiyi kimi, Xaqani irsi tükənmiş estetik miras deyil, davamlı interpretasiya və müzakirə potensialına malik canlı ədəbi fenomendir. Bu mənada, onun 900 illik yubileyi təkcə tarixi xatırlatma deyil, həm də klassik irsin müasir düşüncə ilə yenidən dialoqa daxil edilməsinin zəruriliyini təsdiq edən elmi və mədəni hadisədir.

Nəticə. Əfzələddin Xaqani Şirvani yaradıcılığı Azərbaycan və ümumşərq ədəbiyyatında yalnız klassik poetik ənənənin davamı deyil, eyni zamanda yüksək intellektual və fəlsəfi sistem kimi dəyərləndirilməlidir. Onun divan poeziyası çərçivəsində yaratdığı qəsidə, qəzəl və məsnəvilər forma baxımından ənənəyə söykənsə də, məzmun baxımından dərin ontoloji və etik problemləri ehtiva edir. Xüsusilə zaman, fənilik, hakimiyyət və ədalət kimi mövzular şairin poetik düşüncəsində strukturlaşdırıcı elementə çevrilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Xaqaninin dili mürəkkəb semantik quruluşa malikdir və dini-fəlsəfi alluziyalar, simvolik kodlar və intertekstual istinadlar vasitəsilə çoxqatlı mənə sistemi

yaradır. Bu xüsusiyyət onun poeziyasını səthi lirizmdən fərqləndirərək analitik və hermenevtik yanaşma tələb edən mətni formalaşdırır. Şairin bioqrafik təcrübəsi – saray həyatı, həbslər və səfərlər-yaradıcılığında yalnız faktoloji element kimi deyil, poetik-fəlsəfi transformasiya olunmuş təcrübə kimi çıxış edir. Xaqaninin zaman konsepsiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun şeirlərində zaman xətti inkişaf prinsipi ilə deyil, keçmiş, indi və gələcəyin dialektik qarşılıqlı təsiri əsasında qurulur. Bu, şairə həm şəxsi taleyini, həm də ictimai reallığı paralel şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Nəticədə fərdi ağrı ümumbəşəri problemə çevrilir və şair yalnız lirika müəllifi deyil, həm də zamanın şərhçisi və mənəvi müəllimi kimi çıxış edir. XX-XXI əsr ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlar Xaqani irsinin yeni metodoloji yanaşmalar əsasında yenidən qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Onun yaradıcılığı milli ədəbiyyat kontekstindən çıxaraq ümumbəşəri ədəbi-fəlsəfi diskursun bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu isə Xaqani poeziyasının 900 il sonra belə aktual qalmasının əsas səbəbidir.

Problemin aktuallığı. Xaqani Şirvani irsinin 900 illik zaman məsafəsindən yenidən elmi təhlilə cəlb olunması müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual istiqamətlərdən biridir. Qloballaşma və sürətli mədəni transformasiyalar şəraitində klassik ədəbi irsin fəlsəfi və etik potensialının yenidən dəyərləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi-nəzəri yeniliyi. Tədqiqatda Xaqani poeziyası yalnız bioqrafik və ya janr xüsusiyyətləri çərçivəsində deyil, zaman konsepsiyasının poetik struktur elementi kimi funksiyası prizmasından sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Zamanın keçmiş-indiki-gələcək dialektikası əsasında qurulan kompozisiya modeli ayrıca struktur prinsipi kimi əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisində, xüsusilə XII əsr poeziyasının fəlsəfi aspektlərinin izahında istifadə oluna bilər. Məqalədə təqdim olunan struktur-semantik yanaşma ali məktəblərdə “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Şərq poetikası” və “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” fənlərinin tədrisində metodik baza kimi tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda, Xaqani yaradıcılığının müasir interpretasiya imkanlarının göstərilməsi gələcək elmi tədqiqatlar üçün konseptual istiqamət müəyyənləşdirir və klassik irsin aktual tədqiqat obyektini kimi yenidən qiymətləndirilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Бертельс, Е.Э. Низами и Хагани. Москва: Восточная литература / Е.Э. Бертельс. -Москва, -1962. -146 с.
2. Həmidov, İ. "Xaqani Şirvani poeziyasında simvolika və semantik struktur // Filologiya məsələləri, - Bakı, 2020, № 5, s. 112–125.
3. Həmidov, İ. Xaqani Şirvani: həyat və yaradıcılığı / İ. Həmidov. -Bakı: Elm və Təhsil, 2020.-396 s.
4. Məmmədov, K.. Xaqani Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı / İ. Həmidov.-Bakı: Elm, -2004. -396 s.
5. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri / X. Şirnavi. -Bakı: Lider, 2004. -672 s.
6. Xaqani Şirvani. Təhfətül-İraqeyn. Tənqidi mətn, ön söz və şərhlər / H. Arashı. -Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, -1957. -228 s.
7. Əliyeva, T.Ə. Yeniyetmələrin sosiallaşmasının mərhələləri və funksiyaları // -Bakı: ARTİ-nin Elmi əsərləri, 2026, №1